

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA BAYEZİD SANCAĞI'NDAKİ AŞİRETLER VE İSKÂN POLİTİKASI*

Tribes of Sanjak of Bayezid and Settlement Policy at the Ends of Nineteenth Century

Dr. Yakup KARATAŞ**
Eyüp KUL***

ÖZ

Bu çalışmada, arşiv kayıtları doğrultusunda Bayezid Sancağı'ndaki aşiretlerinin yerleşimleri ve idari yapıları üzerinde durulmuştur. Aşiretlerin iskânı meselesi Osmanlı Devleti tarafından, sınır ihlalleri, ticaret faaliyetleri ve bölge güvenliği doğrultusunda önemle ele alınmıştır. XIX. yüzyılda bölgeyi ilgilendiren savaşlar sonrasında muhaceret ve iskân alanında yoğunluk yaşanmış ve bunun sonucunda Osmanlı ülkesine iltica eden aşiretler devletin iskân konusunda yeni politikalar üretmesine sebep olmuştur. Bölge aşiretleri askeri birimler şeklinde örgütlenmiş, bu durum diğer aşiret mensuplarının da Osmanlı'ya iltica etmesinde ve Osmanlı Devleti tarafından kabul görmelerinde etkili olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Doğu Anadolu, Bayezid Sancağı, Hamidiye Alayları, Aşiret, İskân.

ABSTRACT

The detection of the historical basis of Agri province's social construction brings out the need for evaluation of migration and settlement in different aspects. In this study, with the help of archive records, Bayezid Tribes' settlements, and their administrative construction are dwelled on. The case of tribes' settlement, border violations, commercial proceedings, and the security of the region were handled by Ottoman Empire importantly. After the wars related to the region in 19th century there began a dense traffic in migration and settlement, and as a result, the clans to refuge Ottoman Empire caused the state to produce new policies about settlement. The case that the organization of the region tribes as military groups affects the other tribes to refuge Ottoman Empire and their acceptance.

Key Words: Eastern Anatolia, Sandjak of Bayezid, Hamidian Cavalry, Tribes, Settlement.

* Bu çalışma, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nin BAP 2010/S-1 numaralı "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı Dâhilinde İskân Faaliyetleri" isimli araştırma projesi kapsamında hazırlanmıştır.

** Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi (yakup198025@gmail.com)

*** Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (eyupkul@gmail.com)

Giriş

Bayezid, Doğu Anadolu'da Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nın güney batısında Aras Nehri'ne karışan Zankimar Çayı kollarından Sarısu çevresinde bulunan bölgede denizden 1.600 m. yükseklikte kurulan bir yerleşim yeridir¹. Karadeniz kıyısında Trabzon'dan başlayıp Erzurum'dan geçerek Tebriz'e varan büyük ticaret yolu üzerinde Türkiye topraklarının son durak yerini teşkil eder².

Sultan I. Selim zamanında, Çaldıran Savaşı (1514) sonrasında Osmanlı egemenliğine giren Bayezid Sancağı, 1578-1588 yıllarında Van Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak Osmanlı idari düzenindeki yerini almıştır³. Bayezid bölgesi; 1608, 1631 ve 1653 yıllarına ait tevcihat kayıtlarına göre, Bayezid Kalesi Sancağı ismiyle yine Van Eyaleti'ne bağlıdır⁴. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise Bayezid Kalesi Sancağı, ocaklık olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kaydedilmiştir⁵. İdarede köklü reformların uygulanmaya başladığı XIX. yüzyılda, İmparatorluğun tüm idari birimlerinde, 1861'den itibaren Tuna Vilayeti'nde başarıya ulaşan yeni eyalet nizamının yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda, Bayezid Sancağı da Erzurum Vilayeti'nin doğusunda bir sancak olarak idari bütünlükteki yerini almıştır⁶. Yeni nizama göre Erzurum Vilayeti'nin aşiretlerin yerleşmiş olduğu doğu bölgesinde nahiye teşkilatı oluşturulurken, konargöçer aşiretler birer nahiye olarak telakki edilmiş ve aşiretlerin reisleri de nahiye müdürü olarak tayin edilmiştir (Sidkân Nahiyesi, Haydaranlı Nahiyesi gibi)⁷.

Temmuz 1896 tarihinde Bayezid Sancağı; Bayezid Kazası (Merkez, Çukur ve Diyadin Nahiyeleri ile 149 köy), İntab Kazası (Esmer, Sikânlı ve Haydaranlı Nahiyeleri ile 132 köy), Karakilise Kazası (Merkez ve Hamur Nahiyeleri ile 151

¹ Metin Tuncel, "Doğubayazıt", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 9, İstanbul 1994, s. 492.

² Besim Darkot, "Bayezid", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. 2, Eskişehir 2001, s. 368.

³ İ. Metin Kunt, *Sancağın Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 173.

⁴ Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, ss. 124-130.

⁵ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ, 1997, s. 64. Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihati (1717-1730)*, Ankara 1997, s. 118.

⁶ "İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi", *Düstûr*, 1. Tertib, 1, İstanbul, 1873/1289, ss. 608-651; Yakup Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Dair Tespitler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 52, 2010/2, İstanbul 2011, ss. 105-106.

⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 105.

köy) ve Eleşkirt Kazası'ndan (Merkez ve Sidkân Nahiyeleri ile 99 köy) oluşmaktadır⁸. Görüldüğü üzere XVII. yüzyılın sonarından itibaren Erzurum Eyaleti'ne bağlanan Bayezid Sancağı, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bu statüsünü korumuştur.

Bayezid Sancağı Aşiretleri ve Genel Özellikleri

Aşiret, Arapça bir kelime olup kabile karşılığı olarak kullanıldığı gibi kabilenin altında daha küçük bir topluluğu da ifade etmektedir. Kelime Türkçe'de ise yaygın olarak göçebe unsurlar için kullanılmış, Osmanlı kanunnamelerinde genellikle konargöçer, yörük, kabile veya taife şeklinde ifade edilmişlerdir⁹. Doğu Anadolu Bölgesi ve özellikle araştırma konusu olan Bayezid Sancağı daha çok konargöçer aşiretlerin bulunduğu, İran ve Rus sınırında bulunması dolayısıyla muhaceretin yoğun bir şekilde yaşandığı bir coğrafi bölge olarak temayüz etmiştir. 1892 tarihli bir kaynağa göre Bayezid Sancağı'nda: 41.471 Müslüman, 10.505 Ermeni (Katolik, Gregoryen ve Protestan), 437 yabancı ve 131 de ecnebi olmak üzere toplam 52.544 kişi yaşamaktadır¹⁰.

Aşiretlerin yönetimi ile ilgili İngiliz askeri raporlarında tanımlayıcı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, kural olarak her aşiret yerleşik ve göçebe iki unsurdan oluşur. Göçebe olanlar kimi zaman kendilerini farklı aşiretlere bağlı olarak lanse eden yağmacı ve kaçak unsurlar iken, yerleşik olanlar reis önderliğinde birbirine bağlıdır. Bu yüzden aşiretlerin miktarı önemli ölçüde değişiklik göstermektedir. Aşiret reisinin tüm aşiret mensupları üzerinde denetimi bulunur. Aşireti tek elden yöneten reisin sınırsız bir otoritesi söz konusudur. Reis, aşiretinin herhangi bir üyesinin dahi mallarını kontrolünde tutar ve aşiret üyelerini cezalandırabilir. Osmanlı yetkilileri reisleri devlet hazinesine katkıları sürdüğü müddetçe kendi başına buyruk hareket etmekte serbest bırakmışlardır. Reislerin aşiret yöneticisi olmalarında asalet durumları önemli rol oynar. Reisin ölümü durumunda akrabalarından en yaşlısı varis olarak tanınır ve herkes onun yetkilerini kabul eder. Adaylık ve seçim şeklinde ortaya çıkan demokratik teamüllerin yanı sıra bazen yetki gaspı da gerçekleşir. Reisin

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dâhiliye (İ. DH.)*, (Dosya Numarası/Gömlek Numarası) 1337/1314.S-54, 1 Ağustos 1896 (21 S. 1314). 1896 (1314) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Bayezid Sancağı; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Tutak ve Eleşkirt Kazalarından oluşmakta olup 18 nahiye ve 443 köy ve mahalleden müteşekkildir. *Salname-i Vilayet-i Erzurum (SVE), 1314-15 (1896)*, s. 289. Salnamede köy sayısı 443 olarak verilmiş iken Şakir Paşa'nın ıslahat raporları kapsamında Bayezid'e bağlı 531 köy tespit edilmiştir. *BOA. İ. DH.*, 1314.S-54, 1896/1314.

⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 9.

¹⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, Paris 1892, C.1, s. 228.

olağanüstü yetkilerine rağmen aşiretin yaşlıları tarafından reisin üstünde bir kontrol mekanizması işletilmektedir. Yaşlıların bu statüsünde onların maddi durumları ve güçleri göz önünde bulundurulur¹¹.

Bayezid Sancağı'nda bulunan en büyük aşiretler; Celali, Hayderanlu, Sebiki (Sebikanlu) ve Zilanlu Aşiretleridir. Bu aşiretler büyük birer konfederasyon şeklinde ele alındığında, bunların alt grupları olan taifelerin 1850 yılı itibariyle nüfus durumları şöyledir¹²;

Celali Aşireti: Halikanlı Taifesi (550), Sakanlı Taifesi (480), Belhkanlı Taifesi (560), Mısırankanlı ve Banuki Taifesi (160), Cenukanlı Taifesi (200), Hasan Suranlı Taifesi (240), Kızıl Paşuhlu Taifesi (190) olmak üzere toplam 2.380 haneden müteşekkildir. Bu hanelerden 1.200 adedi Osmanlı sınırlarında, 880 adedi İran topraklarında, 300 adedi ise Rus ülkesinde ikamet etmektedir.

Hayderanlu Aşireti: Ademanlu, Şeyh Hasenan, Marhori yahut Maarahori, Hamdikanlu, Dürtuyi, Akubi ve Hilekki taifelerinden oluşmaktadır. Bu taifelerin toplam hane adedi 1.150'dir.

Sebiki (Sebikanlu) Aşireti: Mikatilli (Yezidi), İsa Dezanlu (Yezidi), Botiyanlı (Yezidi), Şemsiki (Yezidi), Killeyni (Yezidi), Çilanili (Yezidi), Birimi (Müslim), Manikanlu (Müslim), Mame Zeydi (Müslim), Piyrehal (Müslim), Dereceki (Müslim), Hasiyni (Yezidi), Hal Hasini (Müslim), Miranki (Yezidi), Sitorki (Yezidi), Buhalo (Yezidi), Piyrebad (Müslim) ve Mala Atey taifeleridir. Toplam nüfusları tespit edilememiştir.

Zilanlu Aşireti: Rediki, Eyleyanlu, Aliyanlu, Dilhıranlu, Kürdikanlu, Kelturanlu, Şeyh Bizini, Cemaldinlu, Bizkanlu, Süveydanlu, Birakanlu, Kara Çorlu, Milliyan yahut Millivan, Azizi, Çekemanlu, Matanlu, Salanlu, Karahacılar ve Hazekanlu taifeleridir. Toplam hane sayıları ise 1.500'dür.

Seyahatname-i Hudûd'da verilen bilgilere göre bu aşiretlerin, Bayezid ve Kars Sancaklarıyla civarlarında bulunanların hepsi Kürt aşireti olup içlerinden bazıları Türkçe ve Farsça'ya da hâkim olmuşlardır. Bunlardan başka Bayezid Sancağı'nın Karakilise Nahiyesi ve başka bölgelerinde *Ay Rumeli* ismiyle bilinen, Diyarbakır tarafından Bayezid'e gelmiş olan gruplar da bulunmuştur. Bunlar bir aralık Revan'a yerleşmiş iken sonradan yine Bayezid tarafına gelmiş ve ziraat ile uğraşmışlardır. Diğer Kürt aşiretlerinin çoğu da koyun, at ve kısrak sahipleri

¹¹ *The National Archives, War Office (TNA. WO), 106/6246, Captain C. E. Callwell, Military Report on North-Eastern Turkey in Asia, C. 2, ss. 124-125.*

¹² Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, (Çev. Alaattin Eser), İstanbul 1997, ss. 262-264. Metin içinde yer alan parantez içindeki rakamlar hane sayısını ifade etmektedir.

olarak bunların sanat ve ticaretleri bu hayvanların alışverişi üzerine cereyan etmiştir. Bunlar zaman zaman hırsızlık olaylarına da karışmışlardır. Türk-İran sınırı üzerinde bulunan bu aşiretlerden yukarıda adı geçen Celali ve Hayderanlu Aşiretleri ara sıra İran tarafına gidip gelmekte iseler de diğerleri genel itibariyle Osmanlı ülkesinde yerleşmişlerdir¹³.

Seyahatname'den kırk sene sonra kaleme alınmış bir askeri raporda Bayezid aşiretlerinin yerleşim yerleri ile askeri potansiyelleri hakkında şu bilgiler verilmiştir¹⁴;

Sipeki Aşireti: Eleşkirt çevresindeki tepelerde ve Ayntab Kazası'nın güneyinde bulunmaktadır. Bu aşiretten dört alay (Hamidiye Hafif Süvari Alayı) oluşturulmuştur.

Zilan Aşireti: Malazgirt, Hınıs ve diğer bölgelerde dağınık halde bulunmuşlardır.

Cemedanlu Aşireti: Eleşkirt'in küçük bir aşireti olup bir süvari alayı oluşturmuşlardır.

Celalu Aşireti: Diyadin yolu üzerinde, Eleşkirt'in doğusundaki tepelerde yerleşmiş bulunan önemli bir aşirettir. Dört alay teşkil edecekleri tahmin edilmiştir.

Ademanlu Aşireti: Diyadin bölgesinde bulunan bir aşiret olup iki süvari alayı çıkarmıştır.

Hayderanlu Aşireti: Bir kısmı göçebe, bir kısmı da yerleşik olan ve İran sınırında yaşamış önemli ve büyük bir aşirettir. Aynı aşiretin İran'daki mensupları yaz mevsiminde Diyadin ve Bende Mahi vadisi arasında bulunan tepelerde sürülerini otlatmışlardır. Yedi süvari alayı oluşturmuşlardır. Toplam nüfuslarının 7.000 ile 20.000 arasında olduğu tahminleri bulunmaktadır. Çok sayıda at ve sığırları bulunmuştur. En güçlü Kürt aşiretinin bu grup olduğu düşünülmüştür.

Milan Aşireti: İran sınırında, Van'ın Saray bölgesi ve bu bölgenin kuzeyinde yerleşmiş, genellikle göçebe olan büyük bir aşirettir. Yağmacı, geçimsiz

¹³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname*, s. 266.

¹⁴ *TNA, WO*, 106/6246, s. 227-228. Sultan II. Abdülhamid'in aşiretleri alaylar şeklinde örgütleyerek Hamidiye Alayları'nı kurması ve buna Erzurum ve Bayezid aşiretlerini de dâhil etmiş olması bu bölge aşiretlerinin sosyal ve askeri anlamda yeni bir hüviyete kavuşmalarına da vesile olmuştur.

ve çatışmacı olarak kaydedilen bu aşiret, Türk askeri ve diğer aşiretlerle girdiği çatışmalar sonrasında önemli nüfus kaybına uğramıştır.

Sosyal ve Diplomatik Boyutlarıyla Bayezid Aşiretleri

Bayezid aşiretlerinin birbirleriyle olan ilişkileri tarihi sosyolojinin ilgi alanına girmekte ise de Osmanlı Devleti ile İran ve Rusya arasındaki münasebetlerde oynadıkları rolde diplomasi açısından önem arz etmektedir. Zira bu aşiretlerin göçebelikten kaynaklanan toplumsal statüleri çoğu zaman bunların belirli ölçüler ve düzen içerisinde iskân edilmelerini zorunlu kılmıştır.

Geniş yaylak alanına sahip olan Bayezid coğrafyası aynı zamanda İran ve Osmanlı aşiretlerinin mera olarak kullandıkları bir bölge durumundadır. Bununla beraber aşiret mensuplarının bu geniş coğrafyayı kullanımı sırasında iki devlet arasında çeşitli sıkıntılar da meydana gelmiştir. Aşiret mensuplarının bu geniş meraları kullanımı sırasında ortaya çıkan sıkıntılar ve özellikle İran aşiretlerinin mera bahanesi ile sınırı geçmeye kalkışmaları iki devlet arasında problemlerin yaşanmasına sebep olmuştur. 1887 yılında Bayezid Sancağı dâhilinde bulunan Ademanlı Aşireti'nin Van Vilayeti'ndeki Tucu Yaylasına çıkmak istedikleri görülmüştür. Bundan dolayı Haydaranlı Aşireti ile bu aşiret arasında anlaşmazlık meydana geleceği öngörülmüşse de söz konusu yaylaya gitmemeleri durumunda ise hayvanlarını idare edemeyeceklerinden dolayı gitmelerinin engellenmemesi istenmiştir. Herhangi bir uygunsuzluk yaşanmaması için de Erzurum Vilayeti'nden bunlara nezaret etmesi talep edilmiştir¹⁵. 1893 tarihli bir başka kayıta da sınır ihlalleri ile ilgili sıkıntıların önlenmesi amacıyla Nizamiye taburlarından bir taburla, bir bölük süvarinin ve üç kıta topun güz mevsimine kadar Eğriçay mevkiine gönderilmesi hususunda bir talep söz konusu olmuştur¹⁶. Aynı doğrultudaki başka bir emirde, Bayezid Sancağı'nın yaz mevsiminde içerden ve dışardan saldırılara uğradığı, asayişin temin edilmesi için istenen askerin geç kaldığı, güvenlik için sancak dâhilinden yeter miktarda piyade ve süvarinin sevki istenmiştir¹⁷. Görüldüğü üzere geçimlerini hayvancılık üzerine idame ettiren aşiret mensupları gerek İran Devleti ile Osmanlı Devleti arasında, gerekse kendi aralarında problemlere neden olmaktadır.

Osmanlı yönetimi aşiretlerle yakın ilişkiler kurma yönünde çaba harcamış ise de suça karışmış aşiret üyelerinin cezalarının affedilmesi noktasında adaletin icra edilmesinden yana tavır sergilediği görülmüştür. Mesela 1891 tarihinde

¹⁵ BOA. Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.), 498/20, 6 Kasım 1887 (20 Safer 1305).

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası, (BOA. BEO). 243/18196, 23 Temmuz 1893 (11 Temmuz 1309).

¹⁷ BOA. BEO. 391/29294, 26 Nisan 1894 (19 Şevval 1311).

Cibranlı Aşireti'ne mensup kişilerin karıştıkları bir gasp olayında 4. Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa aşiret mensuplarının göstermiş oldukları yararlılıkları dikkate alarak affedilmelerini talep etmiştir. Zeki Paşa'nın telgrafına verilen cevapta, aşiret alaylarının teşkilatında hizmet ve gayretlerine şahit olunan reislerin mümkün oldukça memnun edilmelerinin devletin çıkarına olduğu belirtilmektedir. Ancak her meselede bu şekilde davranılması durumunda "...evâmîr-i hükûmete itaat..." sözünün hükmü kalmayacağı ifade edilerek hükümetin en önemli vazifesi olan adalet çiğnenmiş olacağından, istisnâî bir durum olsa bile hukukun korunması için isteğinin yerine getirilemeyeceği müşîre bildirilmiştir¹⁸. Müşîre verilen bu cevaptan anlaşılacağı üzere adalet ve hukukun devletin çıkarlarının üstünde tutulduğu dile getirilmiş ve hiçbir devlet görevlisinin özellikle adalet konusundaki tavizkâr hareketleri uygun bulunmamıştır.

Osmanlı-İran sınırına yakın yerlerde bulunan bazı aşiret mensuplarının hem İran hem de Osmanlı Devleti bünyesinde buldukları ve bir ülkenin topraklarında suç işledikleri zamanlarda diğer devlet tarafına geçerek adli takibattan kurtulmaya çalıştıkları anlaşılmıştır. Bu durumu örnekleyen bir olay bir kısmı İran topraklarında, bir kısmı ise Osmanlı ülkesinde bulunan Kandıganlı ve Cendıganlı Aşiretleri ile ilgilidir. Bu aşiretler mensuplarının suç işleyerek İran tarafına geçmeleri devlet gelirini azalttığı gibi, Osmanlı askerinin sınırdan kaldırılması da İran aşiretlerinin bölgeyi talan etmelerine vesile olmaktadır. Bu doğrultuda Osmanlı toprağında bulunan 40'ı Kandıganlı ve 12'si Cendıganlı olmak üzere 52 hane aşiretin sınırdan kaldırılarak Bayezid'e bir saat mesafede bulunan Meryem Ana Karyesi civarına yerleştirilmesi, boşalan yerlere ise itaatkâr aşiretlerin yerleştirilmesi tedbiri uygun bulunmuştur. Yine Erzurum'dan Sadaret'e gönderilen başka bir telgrafta da sınır güvenliği için bunların hududa uzak, içeri mahallerde iskân edilmesinin daha uygun olduğu, Mecusi olan ailelerinin sürekli müracaat ederek sızlanmakta oldukları ifade edilmiştir¹⁹. Bu örnekte görüldüğü üzere aşiretlerin yol açtıkları sorunlar, devletin iskân konusunu gündemine almasına neden olmuş ve iskân uygulaması da göçebelikten kaynaklanan sıkıntıların bir çözümü olarak görülmüştür.

İran ve Osmanlı aşiretleri arasında vuku bulan tecavüzler her iki devlet için de sıkıntı teşkil etmiştir. 1894 tarihli Babiâli kayıtlarından, sınır tecavüzlerinin artması üzerine konunun araştırılması için her iki devlet temsilcilerinden oluşan bir komisyon teşkil edildiği anlaşılmıştır. Komisyon, İran Celalisinin Karni taraflarında ve İran Haydaranlısı karşısında bulunduğunu ifade

¹⁸ BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 139/1, 20 Ocak 1891 (1308.C.9).

¹⁹ BOA. BEO., 419/31393, 10 Haziran 1894 (6 Zilhicce 1311).

ederek Osmanlı Devleti'nde bulunan aşiretler aleyhine tecavüz hareketlerinin olmaması için İran hâkimine tebligat gönderilmesini istemiştir²⁰.

İran Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen başka bir belgede ise Osmanlı Kürtlerinden Muhammed Sıddık ve Mustafa Beylerle ismi belirtilmeyen başka kişilerin İran sınırını ihlal ettikleri, mahalli memurların bunları desteklediği ve Bayezid mutasarrıfının dahi asker, süvari, top ve cephane ile eşkıyaya yardımda bulunduğu bildirilmiştir. Yapılan araştırmada, durumun Teymur imzasıyla Bayezid merkezinden telgrafla İran Sefareti'ne bildirildiği öğrenilmiştir. Van Vilayeti'nden gelen telgrafta ise adı geçenlerin, bir miktar atlı ile sınırı geçerek İran'ın Karni hâkimi ve Haydaranlı Aşireti reisi Tahir Han ile birleşip İran Celalileriyle kavgaya tutuştuklarının öğrenildiği dile getirilmiştir. Bunlar için yeterli miktarda zaptiye süvarisi ile vilayet merkezi tabur ağası ve Bargiri Kaymakamı vekilinin gerekli müdahaleleri yaptıkları bildirilmiştir. Ayrıca giyaben cinayetle itham olunan Sıddık ve Mustafa Beylerle Kadir Ağa hakkında kanunun icra edildiği, Osmanlı aşiretlerinin İran sınırında kargaşa çıkarmamaları için gerekli yerlere tebligat yapıldığı ifade edilmiştir. Bayezid mutasarrıfının asker ile malzeme yardımında bulunduğu, mahalli memurların bu işe bulaştığının gerçek olmadığı, bunun olayın engellenmesi ve İran aşiretlerinin sınırı geçmelerinin önlenmesi için alınmış bir tedbir olduğu dile getirilerek İranlıların ve Teymur Han ile Bayezid konsolosunun uygunsuz hareketleri belirtilmiştir²¹. İran aşiretlerinin tecavüzleri ile Makü ve Ovacık hanlarının yasadışı hareketlerinin engellenmesi ve bu gibi durumların Bayezid konsolosunun teşvik ve talimatıyla yapıldığı anlaşılacak İran tarafına bildirilmiştir. İran, kışkırtma hareketlerine Bayezid Konsolosunun karışması nedeniyle olayın iyi niyetle çözülmesini talep etmiş, Tahran Sefareti İran Devleti'nin konu hakkında tahkikat yapacağını bildirmiştir²².

Sınır ihlalleri Osmanlı Devleti'nin Rusya ile de çeşitli sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. 28 Temmuz 1894 tarihli bir telgrafta, Osmanlı uyruğu bazı grupların pasaportsuz olarak sınırı geçmeleri üzerine Rus memurlar ile tartışma yaşandığı bilgisi verilmiştir. Bu grupları Türk yetkililerine teslim etmek üzere gelen Kazaklara köylülerin saldırdığı bildirilmiş ise de yapılan inceleme neticesinde bu haberin tamamen uydurma olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber bu türden olayların yaşanmaması için bazı tedbirlerin alınmasına çalışılmıştır. İlk tedbir olarak hudut hattına yakın bir yerde pasaport ve vergi memurları ile yeterli miktarda güvenlik güçlerini barındıracak küçük bir binanın yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Rusya'nın sınırdaki askeri bölgesi olan Abbasi Kel

²⁰ BOA. BEO., 492/36842, 8 Ekim 1894 (1312.R.9).

²¹ BOA. BEO., 489/36668, 5 Ekim 1894 (1312.R.6).

²² BOA. BEO., 487/36479, 2 Ekim 1894 (20 Eylül 1310).

kordonuna karşı Adakent; Avizköy kordonuna karşı Sarıbyık ve Hedberkof kordonuna karşı ise Kuru Karyelerinde kordon bulundurulması emredilmiştir. Bunlara ilaveten hudut üzerinde her türlü uygunsuzluğun engellenmesi için inzibata dikkat edilmek üzere her iki taraftan birer memur tayin edilerek bu memurların durumu tetkik etmeleri ve neticeyi devlet merkezine bildirmeleri istenmiştir²³.

Rusya ile Osmanlı Devleti sınırında cereyan eden başka bir ihlal neticesinde olağanüstü bir mahkemenin oluşturulduğu, mahkeme üyelerinin ağırlıklı olarak askeri komuta kademelerinden seçilmiş olduğu tespit edilmiştir. Bu olayla ilgili olarak sınır boyunca meydana gelen tecavüz, yağma ve hırsızlık olayları yüzünden Rusya Sefareti'nin durumdan şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Şikâyet üzerine askeri erkândan bir zatın başkanlığında, ikisi askeri (kişilerden) ve ikisi de mahkeme hâkimlerinden olmak üzere toplam beş kişiden oluşan bir heyetin teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Sorgulama heyetinin ise askeri zabitanadan tayin edilmesi ve bu suretle temyiz edilmemek üzere olağanüstü bir mahkemenin oluşturulmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda durumun Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerine bildirilmesi de istenmiştir. Belirtilen mahkemenin başkanlığına Süvari 19. Alay Miralayı Zekeriya Bey ve azalığına Nizamiye Piyade 22. ve 29. alayların ikinci taburlarının binbaşları Şevki ve Vehbi, savcılığına Erkan-ı Harbiye yüzbaşlarından Remzi ve sorgu hâkimliğine de Süvari 19. Alayın ikinci kâtibi Mahmud Efendi atanmıştır. Adliye görevlileri olarak ise Bayezid Sancağı Mutasarrıflığı'ndan Mustafa ile Bidayet Mahkemesi azasından Abdulvehhab Efendiler tayin edilmişlerdir²⁴.

1899 tarihinde yine Bayezid aşiretlerinin Rus sınırını geçerek bir Rus subayı ile üç askeri öldürdükleri tespit edilmiştir. Bu olay üzerine Osmanlı Devleti öldürülenler için 7.000 lira ödeme kararı almıştır²⁵. Bundan beş yıl sonra yine Rus sınırında meydana gelen bir başka hadisede Rus Kazaklarının sınırı ihlal edip Bayezid dâhilindeki Sinek Yaylası'nda Bayezid Aşiretleri ile çatışmaya girdiklerinden bahsedilmiştir. İki taraftan da ölenlerin olduğu ve olaya Osmanlı aşiretleri sebep olmuş ise müsebbiplerin yakalanarak cezalandırılacağı ifade edilmiştir²⁶.

Bayezid Sancağı dâhilindeki aşiretler arasında birbirlerine karşı husumet olaylarının çokça olduğu, çıkan çatışmalarda ölümlerle sonuçlanan olayların

²³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Mektubi Belgeleri (BOA. DH. MKT.)*, 219/40, 27 Mart 1894 (19 Ramazan 1311).

²⁴ *BOA. BEO.*, 1362/102086, 19 Eylül 1899 (7 Eylül 1315).

²⁵ *BOA. BEO.*, 1375/103072, 18 Eylül 1899 (1317.Ca.12).

²⁶ *BOA. BEO.*, 2407/180524, 12 Eylül 1904 (1322.B.2).

meydana geldiği ve bu olayların asayışı büyük ölçüde bozduğu tespit edilmiştir. Mesela, Bayezid Sancağı'nın İran hududu ve Osmanlı ülkesi üzerinde bulunan Beğlibulak Yaylasında Celali Aşireti mensubu ve Bayezid Sancağı'nın Teymur köyünden Ali oğlu Maço'nun adamları ile İran'dan gelen Cendegani Aşireti'nden birtakım kişiler arasında bir çatışma vuku bulmuştur. Çatışma nedeniyle Osmanlı ve İran sınırını ihlal edenlerin sayısının 400-500 kişiyi bulduğu bildirilmiştir. Kısa sürede bastırılan bu arbedede bir kişi ölmüş, beş kişi de yaralanmıştır. Benzer bir olayın bir daha zuhur etmemesinin İran aşiretlerinin sınırı geçmelerinin önlenmesiyle mümkün olacağı belirtilmiştir²⁷. Ayrıca bu olayın yatıştırılmasında ve uygunsuzlukların önlenmesinde önemli hizmetleri görülen Bayezid İdare Meclisi azasından İbrahim Ağa'ya, dördüncü rütbeden bir Mecidi nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır²⁸.

XX. yüzyılın başlarında Hamidiye Alayları'na mensup aşiretlerin Ermenilerin taşkınlık ve tecavüz hareketlerine karşı yararlılık gösterdikleri görülmüştür. Bu doğrultuda 1904 tarihinde Van Valisi Tahir imzasıyla Yıldız Sarayı'na gönderilen bir telgrafta; İran ve Rusya tarafından Bayezid Sancağı yoluyla gelerek tecavüz hareketlerinde bulunan Ermenilerin nerede baş gösterirlerse gösterebilirler bozgunculuğa fırsat bulmaksızın derhal cezalandırıldıkları bildirilmiştir. Ermenilerin bu tecavüzlerini bastırmakta hizmeti geçen Haydaranlı Aşireti mensubu muhtarlar ile iki binbaşının ve zabitlerinin Van'a geldikleri ve çeşitli isteklerde buldukları görülmüştür. Aşiret mensupları, Ermenilerin, İran ve Bayezid taraflarındaki bozguncu hareketlerini engelleyeceklerini söylemişlerdir. Ayrıca Haydaranlı reislerinden Mustafa Bey'in askeri rütbesinin iade edilmesini de istemişlerdir. Bunun üzerine önceden görevine son verilmiş bulunan Mustafa Bey'in rütbesi, devletin yararı düşünüülerek iade edilmiştir. Yine adı geçen şahsın idaresi altında bulunan ve İran'dan Osmanlı ülkesine hicret eden 500-600 hane halkının iskân edilmelerinin uygun olduğu bildirilmiştir²⁹. Mustafa Bey'in uhdesinde bulunan bu hanelerin nerelere iskân edildikleri hakkında bilgi verilmemesine rağmen, Osmanlı yönetiminin devlete hizmet eden aşiretlerin isteklerini yerine getirmekte kolaylıklar gösterdiği ve bunun neticesinde de aşiret mensuplarının hizmet noktasında daha da gayretlendikleri görülmüştür.

İkinci Meşrutiyetin ilanını (1908) takip eden ilk yıllarda alay mensubu aşiretlerin sebep olduğu huzursuzluklarda tespit edilmiştir. Örneğin Ermeni Patrikliği'nin verdiği bilgilere göre 1910 tarihinde aşiret reislerinden ve Hamidiye Alay kumandanlarından firari Kör Hüseyin Paşa ve başka bazı komutanların

²⁷ BOA. DH. MKT., 1653/57, 2 Eylül 1889 (6 Muharrem 1307).

²⁸ BOA. DH. MKT., 1653/57, 2 Eylül 1889 (6 Muharrem 1307).

²⁹ BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 261/78, 17 Haziran 1904 (17 Haziran 1320).

teşvikiyle bazı Kürt gruplarının karışıklık çıkarmaya hazırlandıkları iddia edilmiştir. Bunlar hakkında kanuni takibatın gecikmesinden dolayı olayın büyüyebileceği ifade edilerek Adana Olayı'na (1909) benzer büyük bir karışıklık meydana gelebileceği öne sürülmüştür³⁰.

Muhacir olarak gelen aşiret mensuplarının eğitim konusunda Osmanlı Devleti'nden yardım talep ettikleri de görülmektedir. Nitekim aşiret mensupları, Erzurum Valisi Mehmed Celal'e sundukları bir dilekçede; *"Bizim selâmetimiz ancak maârifle mümkündür. Biz okumadığımız, bilmediğimiz için devr-i sâbıkta (II. Abdülhamid Döneminde) birtakım hatîât irtikâb etmiştik. Cehlimizden dolayı her milletten geri kaldık. İstirhâm ederiz bizi okutun"* diye yakınmışlardır. Badıllı Aşireti reisi ve süvari 62. Alay Kaymakamı Ağa Bey ve Zilan Aşireti reislerinden ve 4. Alay binbaşlarından Ali Bey, kendi köylerinde inşa ettikleri İbtidai Mekteplerine birer muallim tayin edilmesini istirham etmişlerdir. Hükümetin belirlediği maaşla muallim bulunamaması halinde kendi ceplerinden maaş tayin edeceklerini de ilave etmişlerdir. Bunun üzerine Ağa Bey'in köyüne Maarif Sandığı'ndan 200 kuruş ile yine Ağa Bey'in deruhte ettiği 150 kuruş tahsisat ayrılarak bir muallim görevlendirilmesi kararı çıkmıştır. Ali Bey istediği muallim bulunamayınca, beraberine bir muallim almadan köyüne dönmeyeceğini beyan etmiştir. Ayrıca Ali Bey, devletin öğretmen için tahsis ettiği maaştan başka kendisinin de senede ayrıca 15-20 lira vereceğini vaat etmiştir³¹. Görüldüğü üzere kimi aşiret mensupları eğitimin önemini farkında olup, kendi imkânlarıyla köylerine birer okul inşa etmişler ve bu okullarda maaşını kendi ceplerinden karşılamak suretiyle muallim tayin edilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti de kendi imkânları ölçüsünde aşiret mensuplarının bu tür isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır.

Devlet-Aşiret İlişkileri ve İskân Meselesi

Aşiretlerin iskânı Osmanlı Devleti'nde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ehemmiyetle ele alındığı gibi³², XIX. yüzyılda bu konu ile ilgili uygulamaların sürdüğü de muhakkaktır. Özellikle Doğu Anadolu'daki aşiretlerin yerleştirilmesinin önemi konusunda Osmanlı Devleti ısrarcı olmuştur. Söz konusu bu hususun önemini ortaya koyan bir Hatt-ı Hümayun'da, Muş, Van, Bayezid, Hınıs, Tekman, Kiğı, Tercan, Malazgirt ve Erzincan bölgelerinin eskiden beri ekrad taifesi tarafından harabeye çevrildiğini, bu durumun

³⁰ BOA. BEO., 3724/279271, 27 Mart 1910 (1328.Ra.15).

³¹ BOA. Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.), 26-1/36, 23 Ocak 1911 (21 Muharrem 1329).

³² Belirtilen yüzyıllardaki aşiret iskânları için bkz. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1997; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987.

sonlandırılmasının da aşiretlerin tamamen bölgeden kaldırılmasına yahut da uygun bir şekilde iskân edilmesine bağlı bulunduğu ifade edilmiştir. Bu bölgelerdeki aşiretlerin iskânlarının sağlanması için devletçe himmet edilmesi gereği de vurgulanmıştır³³. Aşiretlerin bölgeden tamamen kaldırılması sosyal, siyasi veya insani açılardan mümkün olmadığına göre ikinci şık üzerinde durulduğu anlaşılmış ve aşiretlerin iskânı konusunda politikalar üretilmiştir. Bundan sonraki iskân uygulamaları belirtilen politikaların tezahürü niteliğindedir.

Aşiretler hakkındaki benzer yaklaşımlar ilerleyen dönemlerde de sürekli tezahür etmiştir. 1895 yılında, Kürtlerin medeniyet dairesine çekilmeleri, yaşam şartlarının iyileştirilmesi için öncelikle mülki teşkilatın ıslahıyla işe başlanması ifade edilmiştir. Bu vesileyle, yerleşik ve göçer halde bulunan, medeniyet, ilim ve marifetten habersiz olan Kürt kavimlerinin gayrimüslimlerle karışık olarak oturdukları bölgelerde asayiş, emniyet, uyum ve dostane ilişkiler içerisinde yaşamaları esas maksat olarak ele alınmıştır. Bu maksadın husulü için de öncelikli olarak ehliyetli bir heyetin teftiş ve keşif yapması gereği vurgulanmıştır³⁴. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti meselenin farkında olduğunu resmi kayıtlarla göstermiş, bölgedeki asayiş ve huzur için insani kaygılar taşıyan politikalar üretmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Bayezid bölgesi aşiretleri ile kurmuş olduğu yakın ilişkilere dair pek çok arşiv kaydı bulunmakla birlikte örnek oluşturması bakımından kısaca iki hadise üzerinde durulacaktır. Kırım Harbi öncesinde Bayezid'e gelip yerleşmiş Sepki Aşireti reisi Hasan Hüseyin, ailesinin iskân edilmesi hasebiyle Osmanlı Devleti'ne minnettarlığını belirten bir istida kaleme almıştır³⁵. Hasan dilekçesinde; babası müteveffa Ali Torun Bey'in 1845 tarihinde harabe haldeki Tutak'ı bayındır bir hale getirdiğini, buraya iskân edilen aşiretinin ziraata alıştığını, Kırım Harbi'ndeki yararlıklarından dolayı babası Ali Torun Bey'in 1857 tarihinde Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşılığı ve hayat boyu 2.000 kuruş maaş tahsisi ile ödüllendirildiğini dile getirmiştir. Ayrıca babasının otuz yıl boyunca devlete sadakatle hizmet ettiğini de ifade etmiştir. Hasan Hüseyin, kendisinin de aynı hizmetleri devam ettirdiğini, hizmetlerine mükâfaten beşinci rütbeden bir kıta nişanla ödüllendirildiğini ve aşireti athlarından da bir alay teşkil ettiğini ifade etmiştir. Bu dilekçeden de görülmektedir ki, devletin yerinde uyguladığı ödül siyaseti ile aşiretler devlete sadık ve itaatkâr birer unsura dönüşebilmektedirler.

³³ BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT.), 1040/43065-J, 24 Aralık 1830 (1246.R.9).

³⁴ BOA. DH. MKT., 369/71, 1 Mayıs 1895 (1312.Za.6).

³⁵ BOA. Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.), 18/92, 11 Nisan 1891 (1308.N.02).

1852 tarihli bir iradede ise Bayezid aşiretleri reislerinin, diğer aşiretler arasındaki itibarlarını teyit etmek amacıyla kendilerine hilatlar ve şallar gönderildiği bildirilmektedir. Aşiret reisleri bu suretle taltif edilirken, Kars Sancağı'ndaki uygunsuz hareketlerinden dolayı İran tarafına giderken yakalanarak Bayezid'in üç köyüne yerleştirilen Çönbeği Aşireti muhtarı Serhenk Bey'e ve yanında bulunan aşiret ileri gelenlerinden sekiz kişiye de aynı yolla taltifte bulunulması kararı çıkmıştır. Bu taltifler neticesinde hem bölgenin huzur ve asayişini temin edilmiş, önceki yıllarda Rusya topraklarına göç etmiş olan aynı aşiret fertlerinin de Osmanlı ülkesine dönmeleri için vesileler ortaya konulmuştur. Belgede ayrıca yabancı ülkelere göç eden aşiret mensuplarının Osmanlı topraklarına geri dönmeleri ve iskân edilmeleri için yardımcı olunmasının gereğinden de bahsedilmiştir. Bu suretle de memleketin bayındırlığının artacağı ifade edilmiştir³⁶.

XIX. yüzyıl ortalarında Kırım Harbi Osmanlı ülkesine yönelik göçlerin artmasındaki en önemli hadisedir. Bu durumun ifade edildiği 1855 tarihli iradede "mesele-i malûme" adıyla kastedilen Kırım Harbi dolayısıyla Bayezid ve Eleşkird taraflarına gelen 500 hanenin Aladağ'da hayme-nişin olarak kaldıkları ancak kış mevsimi yaklaştığından bir an evvel iskân edilmeleri gerektiğine dair dilekçeleri değerlendirilmiştir. Devlet, dilekçeleri dikkate alarak muhacirlerin bir kısmının zaten Erzurum Vilayeti'nde misafir olarak iskân edildiğini, bir kısmının da münasip mahallere yerleştirilmesini Erzurum Valiliğine bildirmiştir. Valinin iskân uygulamasının yerinde olduğu ve söz konusu aşiret mensuplarının asayiş ve emniyetlerinin sağlanması için daha fazla gayret ve himmet gösterilmesi de vurgulanmıştır³⁷.

Kırım Harbi'nden sonra Osmanlı ülkesine doğru Kafkasya taraflarından gelen muhaceretin uzun yıllar devam ettiği anlaşılmaktadır. 1866 tarihli bir kayda göre Dağıstan muhacirleri Osmanlı Devleti'ne iltica edip Karakilise'nin Gerger Köyü'nde iskân edilmişlerdir. Bu muhacirlerden Abdülkerim, Rusya'da yüzbaşı rütbesinde olduğundan kendisinin 4. Ordu'ya alınarak aynı rütbe ile hizmet etmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. Abdülkerim'in 4. Ordu Müşirliği Kaymakamlığı tarafından imtihana tabi tutulup liyakat ve ehliyeti anlaşıldıktan sonra görevlendirilmesinin mümkün olduğu da ilave edilmiştir³⁸. Ayrıca belgede

³⁶ BOA. *İrade Hariciye (İ. HR.)*, 93/4553, 21 Aralık 1852 (1269.Ra.09). Aşiretlerin sebep olduğu asayişsizlik durumları sadece Erzurum'un doğusu için geçerli olmayıp 1856 tarihli bir belgede, konargöçer Şeyh Bızınlı, Besnamlı, Kocamanlı ve Güzeranlı gibi aşiretlerin, Tercan ve Bayburt'un köylerinde zulüm ve yol kesme gibi hareketlerinden dolayı Erzurum'un bazı köyleri ile yine Tercan ve Bayburt'un kazalarına yerleştirildikleri ifade edilmiştir. BOA. *İ. DH.*, 357/23551, 13 Ekim 1856 (1273.S.12).

³⁷ BOA. *İ. DH.*, 329/21446, 5 Ekim 1855 (1272.M.23).

³⁸ BOA. *Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)*, 1052/86, 24 Mart 1867 (1283.Za.18).

geçen “...*bu misillü muhâcirîn-i İslamiyeye hürmet ve riâyet lâzımeden bulunmasına mebni...*” şeklindeki ifadeler, Osmanlı Devleti’nin Müslüman muhacirlere bakış açısını oldukça net bir şekilde aksettirmektedir. Zaten Osmanlı Devleti Müslümanların hamisi sıfatıyla muhacirlere kucak açmış, ülkedeki Müslüman nüfusu çoğaltma düşüncesinin yanında zirai alanların işletilmesini hedeflemiştir. Tabi burada Kürt aşiretlerinin iskân edilmesinde sınırları korumak, vergi almak ve yerleşik düzenin sağlanması gibi unsurlar ön plandadır.

Osmanlı ülkesine yerleşme isteğinde bulunan grupların hepsinin Sünni veya Müslüman olduğunu düşünmemek gerekir. Daha önce Rusya’dan göç ederek Bayezid Sancağı’na yerleştirilen 200 hane Yezidi 1860 tarihinde verdikleri dilekçede; aşar, ağnam ve diğer vergileri ita ettiklerini, askere alındıklarında giydikleri mavi elbise inançlarına uygun olmadığından kuraya dâhil edilmek yerine Bedel-i Askeri’ye tabi olmak istediklerini arz etmişlerdir. Bu Yezidi taifesinin, kendilerinden asker alınması için baskı görmeleri durumunda yine Rusya tarafına gideceklerinin mümkün olduğu düşünülmüştür³⁹. Bu husus ile ilgili nasıl bir karar verildiği tespit edilememiş ise de Yezidi de olsa Osmanlı ülkesine iltica eden bir grubun dışlanmaması ve isteklerinin devletin üst kademelerinde tezekkür edilmesi anlamlıdır.

Yezidiler 93 Harbi’ne kadar devlet tarafından kabul ve iskân edilmişler, harb esnasında gösterdikleri ihanet başta olmak üzere sonrasında devletin içinde bulunduğu sıkıntılar göz önüne alınarak bu durumun uygun bulunmadığı kararı verilmiştir⁴⁰. Arşiv kayıtlarında ifade edildiği şekliyle; *Bayezid Sancağı’nın Sinek Dağı cihetlerinde yerleşmiş iken batıl mezhepten olmaları ve muharebede gösterdikleri ihanet nedeniyle muharebenin ardından emlaklerini satarak Rusya tarafına göçen Yezidi taifesi birkaç hane olarak tekrar Osmanlı ülkesine geri dönmekte oldukları hudut kumandanları tarafından haber verilmiştir. Gerek devletin bunları iskânlarını zaruri görmesi, gerekse Yezidi taifesinin birer ikişer Osmanlı ülkesini yurt tutmaları için yabancı bir devletin (devlet belirtilmemiştir) teşvik etmekte olduğu muhtemel olduğundan bunların kabul ve iskân edilmemesinin padişah iradesi gereği olduğu belirtilmiştir*⁴¹. Kırım Harbi’nden sonra mezheplerine bakılmaksızın kabul ve iskân edilen Yezidiler, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin başına açtıkları gaileler ve ihanetleri nedeniyle devlet tarafından kabul görmemişlerdir.

Osmanlı Devleti’ne iltica eden Hıristiyan gruplara da Müslüman muhacirlere verilen muafiyetler tanınmıştır. Mesela Dâhiliye Nezaretinden

³⁹ BOA. *İrade Meclis-i Mahsus(İ. MMS.)*, 20/895, 28 Eylül 1860 (1277.Ra.17).

⁴⁰ BOA. *BEO.*, 336/25176, 2 Ocak 1894 (24 C.1311).

⁴¹ BOA. *BEO.*, 336/25176, 2 Ocak 1894 (24 C.1311).

Erzurum'a gönderilen 1899 tarihli kayıttaki; Rusya'dan hicret eden ve Karakilise'ye yerleştirilen Hıristiyan Sıracılı kabilesinin 25 yıl müddetle askerlikten muaf tutuldukları, bu süre dolmadan kendilerinden her hangi askeri bir vergi istenmemesi vurgulanmıştır⁴².

Kırım Harbi'nden sonra Osmanlı ülkesine yönelik bir göç dalgası da 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında ve sonrasında gerçekleşmiştir. Bu göçün önemli bir sebebi de Rusların Müslüman ahaliye uyguladığı asimilasyondur⁴³. Bu sebepten dolayı hem Kafkasyalı Müslümanlar hem de diğer Kafkas hakları kitleler halinde Osmanlı ülkesine yönelmişlerdir. Sadrazam Cevat Paşa 1894 tarihli maruzatında; Kafkaslardan Trabzon yoluyla gelecek muhacirlerin 1888 tarihli padişah iradesi gereğince Erzurum, Van ve Hakkâri Vilayetleri'ndeki boş arazilere yerleştirilmelerini, bu vesile ile de buralardaki Müslüman nüfusun takviye edileceğini beyan etmiştir⁴⁴. Bu ifadeler Sultan II. Abdülhamit'in İslamcı politikasını dile getiren açık ifadelerdir.

Savaştan bir yıl önce gelenler arasında dikkat çeken bir isim, Zilan Aşireti'nin önde gelen isimlerinden Eyüp Sabri Paşa'dır. 600 hane halkı ile Osmanlı Devleti'ne sığınarak Bayezid Sancağı'ndaki Karakilise Kazası'na bağlı Yukarı Küpkıran Köyü'ne yerleştirilen Eyüp Paşa, Rus ordusunda görevli bir subay olarak Osmanlı ordusunda da eski konumuna yakın bir görevde istihdam edilmiş ve daha sonra Hamidiye Alayları teşkilatına katılarak Osmanlı ordusunda uzun yıllar hizmet vermiştir⁴⁵. Burada önemli bir nokta, yukarıda Dağıstan muhacirleri örneğinde de görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin, göçle gelen unsurların önceki yaşam şartları ve alışkanlıklarına uygun istihdam alanları oluşturması ve bu vesile ile sosyal ve ekonomik düzenin bozulmamasına dikkat etmiş olmasıdır. Bu durum da göç ve iskân arasında kurulan denge ile devletin iskân konusunda ortaya koyduğu sistemli bir politikaya işaret etmektedir.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rus işgaline maruz kalan Çıldır Sancağı'ndan çok sayıda muhacirin Osmanlı Devleti'ne iltica etmek için yurtlarını

⁴² BOA. DH. MKT., 1603/106, 12 Mart 1889 (1306.B.10).

⁴³ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 49.

⁴⁴ BOA. Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS.), 314/14, 1 Aralık 1894 (1312.C.02).

⁴⁵ BOA. Hariciye Tercüme Odası (HR. TO.), 387/96, 30 Ekim 1876 (1293.L.12); BOA. DH. MKT., 1322/59, 18 Ekim 1877 (1294.L.10). Eyüp Sabri Paşa'nın 1892 tarihli bir dilekçesi üzerine Bayezid'de oluşturulmuş 14 Hamidiye Alayı'ndan her alaya iki çocuk hesabıyla Aşiret Mektebi'ne ikişer çocuk kabul edilmesi kararı çıkmıştır. BOA. BEO., 109/8110, 19 Kasım 1892 (7 Teşrin-i Sani 1308). Eyüp Sabri Paşa ve aşireti halkının iskânı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yakup Karataş, "Zilanlı Eyüp Paşa'nın Tarihi Kişiliği Üzerine Notlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı:20, Kış 2012, s. 200-205.

terk etmiş oldukları kaydedilmiştir⁴⁶. Erzurum Valiliği bu muhacirlerin Muş ve Bayezid'deki boş arazilere yerleştirilmesine karar vermiştir. Dâhiliye Nezareti de aynı muhacirler hakkında; gelenlerin kesinlikle iade edilmemesini, söz konusu uygun yerlere iskânlarının sağlanması hususlarını belirtmiştir⁴⁷.

Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen bir başka yazıda ise, pasaportsuz olarak Kafkaslardan gelen ve Bayezid'e yerleştirilen altı hane halkının dahi iade edilmemesi ve iskânlarının bir an önce tamamlanması için gerekli makamlara uyarılar yapılması istenmiştir⁴⁸.

Osmanlı Devleti sadece aşiretlerin iskânı ile ilgilenmemiş, iç işlerinde de bir takım söz hakkına sahip olmuştur. Örneğin savaş nedeniyle Kars'tan gelerek Bayezid Çukuru köylerine yerleştirilen Camedanlı Aşiretine mensup 380 hanenin yönetici seçimine müdahalede bulunmuştur. Bu iş için ehliyetli ve nüfuzlu birinin seçilmesi gerektiğini, aşiretin önceki ağası müteveffa Maksud Ağa'nın oğlu Hüseyin Bey'in bu şartları haiz olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Bey'in aylık 400 kuruş maaşla aşiretin müdürü olabileceği kaydedilmiştir⁴⁹. Bu tayin devletin aşireti kontrol etme noktasında bir adımı olarak değerlendirilmelidir.

Alınan tüm önlemlere ve yapılan tüm planlamalara rağmen iskân işlemleri her zaman yolunda gitmemiştir. Nitekim 1892 tarihinde Rusya'dan Bayezid'e gelen Zilanlı ve Celali aşiretleri için arazi tespiti yapılamadığından gelenlerin sefalet çekmekte olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda kış mevsiminin de yaklaşmakta olması nedeniyle iskân işlemlerinin hızlandırılması istenmiştir. Bu amaçla bir an evvel bir komisyon kurularak, yeterli ve uygun yerlerin tespitiyle acilen iskânın tamamlanması emredilmiştir⁵⁰.

Kalabalık gruplar halinde Kars'tan gelen Zilan Aşireti mensuplarının iskân işlemleri 1894 tarihine kadar devam etmiştir. 1894 tarihli bir kayıta, Kars'tan gelen ve 189 hanede 1.193 nüfusu barındıran Zilan Aşireti mensuplarının buldukları köylerde (köylerin ismi belirtilmemiş) ve 79 hane 564 kişinin de yeni oluşturulan beş köyde iskân edildiği Eleşkird Kazası İdare Meclisinden bilgi olarak alınmıştır⁵¹. Zilan Aşireti mensupları farklı bölgelerde iskân edilmişlerdir.

⁴⁶ BOA. DH. MKT., 1324/93, 23 Ekim 1878 (1295.L.26), s. 1.

⁴⁷ BOA. DH. MKT., 1324/93, s. 2.

⁴⁸ BOA. DH. MKT., 1853/34, 28 Temmuz 1891 (1308.Z.21). Bu altı kişi ile ilgili olarak Rusya konsolosunun kabul ve iskâna itiraz etmesi halinde durumun Nezarete bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. DH. MKT., 1857/117, 11 Ağustos 1891 (1309.M.05).

⁴⁹ BOA. Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD. MLK.), 1505/48, 24 Ocak 1892 (1309.C.23).

⁵⁰ BOA. Meclis-i Vükela Kararları (MV.), 71/61, 29 Eylül 1892 (1310.Ra.07).

⁵¹ BOA. DH. MKT., 314/30, 3 Aralık 1894 (1312.C.5).

Çünkü çok büyük aşiretlerin devlet otoritesi için bir sıkıntı oluşturabileceği kaygısı yaşanmıştır. Osmanlı Devleti kuruluşun itibaren büyük grupların kendisine karşı güç oluşturmalarını önlemek adına bu politikayı bilinçli olarak uygulamıştır.

Zilan Aşireti ile ilgili bir başka kayda göre Bayezid'in Kurum isimli Ermeni köyüne yerleştirilen 12 hane Zilan Aşireti mensubu Ermeni Patrikliği tarafından uygunsuzluk nedeniyle şikâyet edilmişlerdir. Söz konusu dilekçede 70 hane köy halkının bütün rahat ve huzurunun kaçırıldığı ifade edilmiştir⁵².

Ancak aşiretlerin sadece Ermenilere rahatsızlık verdiği de söylenemez. Çünkü 1892 tarihli bir belgede, Eleşkirt'in Müslüman köylerinden İmad Köyü'ne iskân edilen aşiret reislerinden Selim Paşa ve avenesinin köylüye zulümde bulunduğu, muhtar ile köylünün birlikte hazırladıkları dilekçede bu kişilerin köyden çıkarılmasını istedikleri tespit edilmiştir⁵³.

Büyüklüğünden dolayı kısım kısım iskân edilen bir başka aşiret olan Celali Aşireti, İran ile Osmanlı Devleti arasında sürekli olarak sınır sorunları yaşanmasına sebep olmuşsa da Osmanlı Devleti kendisine sığınmış olan bu insanları geri iade etmeyerek iskâna tabi tutmuştur. Örneğin 1893 tarihinde Bayezid'in Cebekent ve Türkmen köylerine 30 hane Celali aşireti iskân edildiği tespit edilmiştir. Devlet, kefalet ve senet alarak bu kişilerin sınır ihlalleri yapmalarını, uygunsuz hal ve hareketlerde bulunmalarını önlemeye çalışmıştır⁵⁴.

Celali Aşireti'nin büyüklüğü ve büyük bölümünün İran'da olması nedeniyle aşiretin nüfusu tam olarak tespit edilememiştir. Bu durum da Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusunun tam olarak tespit edilememesi sonucunu doğurmuştur. Nüfus konusuyla ilgili olarak kaleme alınan 1888 tarihli bir belgede, Erzurum nüfusunun Celali Aşireti müstesna olmak üzere yaklaşık iki yıldır tamamlandığı ve adı geçen aşirete nüfus meselesinden dolayı ceza verilmesinin bunların yeniden İran'a gitmelerine sebep olacağından cezanın ertelenmesi istenmiştir⁵⁵.

Osmanlı ülkesine muhaceretle gelen bazı grupların iskân işlemlerinin hızlandırılması için bu grupların Hamidiye Hafif Süvari Alayları kapsamında olup olmadığının önemli olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı ülkesine hicret edecek alay mensubu aşiretlerin akrabalarının iskânlarının kolaylaştırılması için acil tedbirler

⁵² BOA. *Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Belgeleri (DH. TMİK. M.)*, 74/77, 4 Eylül 1899 (1317.R.28).

⁵³ BOA. *BEO.*, 81/6045, 2 Ekim 1892 (1310.Ra.11).

⁵⁴ BOA. *DH. MKT.*, 102/22, 3 Ağustos 1893 (1311.M.20).

⁵⁵ BOA. *DH. MKT.*,1497/67, 27 Mart 1888 (1305.B.15).

alınması istenmiştir. 1891'de Erzurum, Van, Diyarbakir, Bitlis ve Mamuratülaziz vilayetlerine; Osmanlı ülkesinde bulunan aşiret süvari alaylarından Haydaranlı Aşireti'ne mensup İbrahim Ağa'nın yeğeni Teymur Ağa'nın aile efradıyla birlikte İran'dan Osmanlı ülkesine hicret edeceği belirtilmiştir. Teymur ve ailesinin iskânlarının devletin çıkarına olacağından hicret etmeleri durumunda acilen gerekenin yapılması ve aşiret mensuplarına sefalet çektirilmemesi hususunda tebligat yapılmıştır⁵⁶.

Yine 1893 tarihinde Rusya'dan gelen 53 hane 283 kişi Bayezid köylerinde iskân edilmişlerdir. Bu gruba mensup yaklaşık 400 hanenin Hamidiye Alaylarına katılmak üzere geldiklerini ifade etmeleri iskânın boyutunu değiştirmiştir. Çünkü devlet bu yeni gelenleri sınırdan uzak yerlere yerleştirmek isterken bu kişiler hem alaylara katılmak hem de kendi akrabalarına yakın yerlerde iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdir. Bunların Hamidiye Alayları mensuplarından olduklarının anlaşılması üzerine Eleşkirt yakınlarında boş ve kullanılmayan arazilerde iskân edilmelerinin uygun olduğu ifade edilmiştir⁵⁷. Yazışmalarda ayrıca geçen "...Hamidiye Alaylarına katılmak için gelenlerin kabul edilerek iskân işlemlerinde kolaylık gösterilmesi..." şeklindeki direktifler, alaylarda görev alma isteğinin iskân üzerindeki etkisini göstermektedir. Hamidiye alaylarına katılmak hem devlet açısından hem de aşiret mensupları için önemlidir. Çünkü bu vesile ile aşiret mensupları devlet görevlisi olmakta, maaş almakta ve aile efradıyla birlikte devlet imkânlarından daha geniş ölçüde yararlanmaktadır. Sosyolojik olarak düşünüldüğünde de devletin aşiretleri kendi sistemine katarak etkilerini azalttığı, aşiret yapısını kırdığı görülmektedir. Diğer yandan da devletin ihtiyaç duyduğu muharip birimler oluşmaktadır.

Alay mensubu olmak, aşiretler arasındaki geçimsizlikleri bitirmemişse de azaltmıştır denilebilir. Hamidiye Alayları'na mensup iki aşiret arasında münazaa yaşandığında, her iki alaydan birer komutan ve yeteri miktar asker gönderilerek çatışmanın büyümesinin engellendiği durumlar yaşanmıştır⁵⁸.

Osmanlı Devleti kendi ülkesine göç edenlere karşı her zaman iyi niyet göstermiş, muhacirlerin Osmanlı ülkesine hicretlerinden sonra sıkıntı çekmemeleri hususunda ilgili yerlere sürekli emirler gönderilmiştir. Yine muhacirlerin boş arazilere iskân edilmeleri suretiyle ziraat yapmalarına zemin hazırlandığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Rusya tebaasından

⁵⁶ BOA. DH. MKT., 1847/61, 6 Temmuz 1891 (1308.Za.29).

⁵⁷ BOA. BEO., 330/24712, 20 Aralık 1893 (1311.C.11); BOA. DH. MKT., 163/30, 11 Ocak 1894 (1311.B.04); BOA. İ.DH., 1310, 11 Ocak 1894 (4 Receb 1311).

⁵⁸ BOA. BEO., 634/47500, 29 Mayıs 1899 (17 Mayıs 1311). Anlaşmazlık bir arazi meselesi yüzünden çıkmıştır.

Meno oğlu Haço ve Ov oğlu Nazar'ın on dört ve Mail oğlu Bağdasar ve Tanasoğlu Eragil'in sekiz sene evvel Bayezid'in Gördüm Karyesi'nde iskân edildikleri ve Osmanlı uyruğuna geçirildikleri görülmüştür. Adı geçenler bölgedeki boş arazilerde ziraatla uğraşmakta idiler⁵⁹.

Aşiretlerin karşılaştıkları sorunlardan biri de içme suyu sıkıntısıdır. Aşiret süvari alaylarına mensup Celali Aşireti reislerinden Ahmed Ağa, iskân edildikleri Dertenk karyesinde içme suyu bulunmamasından dolayı Ezrab isimli Ermeni köyünden kendi köylerine su verilmesini talep etmiştir. Ayrıca dilekçesinde vefat eden babasının 500 kuruş tutarındaki emekli maaşının kendisine tahsisini de istemiştir. Suyun tedarik edilmesi için durum Dâhiliye Nezareti'ne yazılmış, emekli maaşının dörtte birinin ya da yarısının verilmesi emredilmiştir⁶⁰.

Devlet, muhacirlere eğitim alanında da gerekli kolaylığı imkânları ölçüsünde sağlamaya çalışmıştır. Bayezid'deki 14 Hamidiye Alayı ümera ve zabitleri, evladlarının başkentteki mektebe alınmaması konusunu dile getirerek kendi çocuklarından birkaçının adı geçen mektebe alınmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Zilan Aşireti reisi Eyüp Paşa ve Hamidiye 5. ve 6. Alaylar kumandanları Hasan ve Ali Bey'lerin telgrafnamesi üzerine aşiret reisleri ve Hamidiye Alayları zabitleri evladından her alaydan iki çocuk olmak üzere öğrenci alınması uygun görülmüştür. Aşiret Mektebi'ne kabul edilen bu çocukların, Hamidiye Alayları Kanunnamesi'nin 10. maddesi gereğince eğitimlerini tamamlamalarının ardından mülazımlık görevi ile kendi alaylarında istihdam edilmesinin uygun olduğu da vurgulanmıştır⁶¹.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarına ait bazı kayıtlarda, alaylara mensup bazı aşiret mensuplarının İran tarafına hicret etmek istedikleri görülmüştür. Bu göçün önüne geçilmesi ve göçün sebeplerinin araştırılması amacıyla acilen tahkikat yapılması ve göçü engelleyici tedbirler alınması için nasihatlerde bulunulması istenmiştir⁶². Meşrutiyet idaresinin alayların mevcudiyetini korumaya çalışması da aşiretlerin oluşturduğu askeri potansiyelin uzun yıllar geçerliğini koruduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁹ BOA. BEO., 216/16187, 8 Haziran 1893 (1310.Za.23).

⁶⁰ BOA. İ. DH., 1227/96115, 16 Mayıs 1891 (4 Mayıs 1307). Adı geçen Ahmed Ağa bu isteğini İstanbul'da bulunduğu sırada talep etmiş olup gereğinin yapılması için Erzurum Valiliği'ne padişah iradesi gönderilmiştir. BOA. DH. MKT., 1836/49, 25 Mayıs 1891 (17 Şevval 1308). Ancak daha sonra yapılan tahkikat neticesinde Ahmed Ağa'nın köyünde içme suyu bulunduğu, bu isteğinin ise Ezrab karyesinde bulunan Derbend mevkiini zapt etme arzusunun kaynaklandığı anlaşılmıştır. BOA. DH. MKT., 391/30 29 Haziran 1895 (1313.M.06); BOA. Y. A. HUS., 335/47, 27 Ağustos 1895 (1313.Ra.6).

⁶¹ BOA. İrade-i Hususi (İ. HUS.), 5/1310, 17 Kasım 1892 (5 Teşrin-i Sani 1308).

⁶² BOA. DH. MKT., 2805/33, 8 Mayıs 1909 (17.Ra.1327)

Sonuç

Erzurum Vilayeti'nin doğusunda, İran ve Rusya ile sınırı olan Bayezid Sancağı, 1853 Kırım ve 1877–1878 Rus harplerinden sonra İran ve Kafkaslardan Osmanlı ülkesine yönelen muhaceretin ilk duraklarından biri olarak stratejik önemi artmış bir yerleşim bölgesidir. Celali, Haydaranlı, Sebiki ve Zilanlı gibi büyük aşiret konfederasyonlarına ev sahipliği yapan Bayezid Sancağı, XIX. yüzyılın sonları itibariyle 500'den fazla köy ile 50.000'den fazla bir nüfusu barındırmaktadır. Ahalisinin hemen tamamı aşiretlerden oluşan Bayezid'de XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar yoğun bir iltica, muhaceret ve iskân faaliyeti gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ne iltica eden gruplar, derhal iskâna tabi tutulurken devletin bunlarla kurmuş olduğu sıcak ilişkiler, aşiretlerin sadakat ve itaat durumlarına göre değişiklik göstermiştir. Örf, gelenek ve kabiliyetlerine göre istihdam alanları oluşturulan aşiretlerin geri kalan mensupları da Osmanlı ülkesine hicret etmek için yoğun çaba göstermişlerdir.

Temel geçim kaynağı hayvancılık olan aşiretler, Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran sınırı boyunca geniş yaylaklar üzerinde sınır ihlallerine ve ticaretin aksamasına sebep olmuşlardır. Bu ihlaller ve aksaklıklar yüzünden devletler arasında sorunların çözümü için komisyonlar kurulmuş ve sınır hattı boyunca da güvenliğin arttırılması için kordon denilen güvenlik hatları tesis edilmiştir. Otlakların kullanımını konusunda diplomatik sorunların yanı sıra aşiretlerin kendi aralarında da çeşitli anlaşmazlıklar vuku bulmuştur. Bu durumda da bölge güvenliğinin sağlanmasında önemli rol icra eden Hamidiye Alayları'na mensup aşiretlerin ayrıcalıklı olarak değerlendirildiği tespit edilmiştir. Alaylara katılım amacıyla ülkeye gelenlerin iskânları önemle ele alınmış ve en çabuk surette iskanları sağlanmıştır. Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin, devletin İslam unsurunu takviye edeceği de göz önüne alınarak geri dönmeleri için tedbirler alınmıştır. Aşiretler arasındaki sorunların çözümünde görev alan ve yararlılık gösteren memurların da nişan veya maaş gibi çeşitli yollarla ödüllendirildiği görülmüştür.

XIX. yüzyıl Osmanlı iskân politikası, ülkedeki Müslüman nüfusun artırılmasının amaçlanması gibi bir etno-politik görünüm arz etmiş ise de Yezidi veya Hıristiyan gruplara da kucak açıldığı ve devlete olan sadakat ve hizmetleri mukabilinde Müslüman muhacirlere tanınan aynı haklardan bunların da yıllarca istifade ettikleri belirlenmiştir. Hatta bunlar tamamen yerleşene kadar mali sıkıntı çekmemeleri için devletçe özveride bulunularak bu gruplar uzun yıllar bir takım vergilerden muaf tutulmuşlardır.

Gerektiğinde okul yapımı konusunda öncülük eden aşiret reisleri, tayin edilecek öğretmenlerin maaşlarını dahi ödeyebileceklerini ifade ederek eğitime verdikleri önemi ortaya koymuşlardır.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.)*; (Dosya Numarası/Gömlük Numarası): 498/20.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Babîâli Evrak Odası Belgeleri (BEO.)*; 330/24712, 336/25176, 81/6045, 1375/103072, 2407/180524, 634/47500, 3724/279271, 216/16187, 243/18196, 391/29294, 419/31393, 492/36842, 489/36668, 487/36479, 1362/102086, 1362/102086, 1579/118412, 109/8110.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.)*; 26-1/36.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*; 369/71, 1603/106, 1324/93, 1324/93, 1853/34, 1857/117, 314/30, 102/22, 1497/67, 163/30, 1847/61, 1836/49, 391/30, 219/40, 1653/57, 2805/33, 1322/59.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısım Belgeleri (DH. TMIK. M.)*; 74/77.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun (HAT.)*; 1040/43065-J.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hariciye Tercüme Odası (HR. TO.)*; 387/96.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Dâhiliye (İ. DH.)*; 1314.S-54, 357/23551, 329/21446, 1227/96115.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Hariciye (İ. HR.)*; 93/4553.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Hususi (İ.HUS.)*; 5/1310.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)*; 20/895.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Meclis-i Vükela Kararları (MV.)*; 71/61.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)*; 1052/86.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD. MLK.)*; 1505/48.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS.)*; 314/14, 335/47.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)*; 139/1.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZ.)*; 18/92.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)*; 261/78.
- The National Archives, War Office (WO), 106/6246.Captain C. E. Callwell, *Military Report on North-Eastern Turkey in Asia*. C. 1.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

- VITAL, Cuinet, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, Paris 1892, C. 1.
- BAŞAR, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- DARKOT, Besim, "Bayezid", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA.)*, (C. 2/2001):368-369.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA.)*, (C. 4/1991): 9.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâm-nâmesi", *Düstûr*, 1. Tertib, İstanbul: İstanbul Matbaa-ı Amire, (C.1/1873/1289):608-651.
- KILIÇ, Orhan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 1997a.
- _____, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancağ Tevcihatı*, Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997b.

- KARATAŞ, Yakup, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Dair Tespitler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Sayı: 52/2010-2), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları:103-122.
- _____, "Zilanlı Eyüp Paşa'nın Tarihi Kişiliği Üzerine Notlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı: 20, Ordu Kış 2012, ss. 200-205.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, (Çev. Alaattin Eser), İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 1997.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987.
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum (SVE), 1314-15 (1896)*, Erzurum: Vilayet Matbaası.
- TUNCEL, Metin, "Doğubayazıt", *DİA*. (C. 9/1994):492-494.